

УДК 342.733

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.55>

ПАРАДИГМА ГЕНДЕРНОЇ ІНКЛЮЗІЇ У ПРАВІ НА ОСВІТУ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

Продан В.І.,
*асистент, аспірант кафедри конституційного права
та порівняльного правознавства
ДВНЗ «Ужгородський національний університет»
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-3805-5150>
e-mail: viktoria.prodan@uzhnu.edu.ua*

Продан В.І. Парадигма гендерної інклюзії у праві на освіту: вітчизняний та міжнародний досвід.

Проблематика гендерної інклюзії у праві на освіту є надзвичайно актуальною та такою, що характеризується науковою новизною. Зважаючи на активні євроінтеграційні рухи України, стійку позицію на міжнародній арені та прийняття відповідного законодавства гендерна інклюзія набуває своєї популярності та потреби у дослідженні.

В рамках даної наукової статті ми провели понятійно-категоріальний аналіз термінів, що складають основу роботи. Дійшли висновків, що поняття «гендер» можна представити у вигляді позначення соціальних, культурних, психологічних та поведінкових характеристик, які суспільство відносить до жіночих та чоловічих статей на основі соціальних уявлень, очікувань та ролей. Окреслили розуміння «гендерної інклюзії» у якості активної практики та політики, спрямованої на забезпечення рівних можливостей, прав та участі для жінок, чоловіків та осіб з іншими гендерними ідентичностями в усіх сферах суспільства. Представили головну мету гендерної інклюзії у праві на освіту як процес із створення інклюзивної, справедливої та рівноправної освітньої системи, в якій всі учасники можуть розкривати свій потенціал та розвивати свої здібності без зовнішньо-маргіналізованого тиску. Представили ключові аспекти парадигми гендерної інклюзії у праві на освіту, а саме: забезпечення рівних можливостей для навчання і розвитку незалежно від статі та гендерної ідентичності; усунення гендерних стереотипів та практик дискримінації у навчальних закладах і педагогічних процесах; впровадження гендерного аналізу у планування та розвиток освітніх програм, змісту навчальних матеріалів та методів навчання; реалізація політики, законодавства та програм, спрямованих на захист прав індивідів у сфері освіти від будь-якої форми гендерної дискримінації.

Ключові слова: гендер, інклюзія, гендерна інклюзія, рівні конституційні права та можливості, дискримінація, інклюзивна освіта, конституційне право на освіту, доступ до освіти.

Prodan V.I. The paradigm of gender inclusion in the right to education: domestic and international experience.

The issue of gender inclusion in the right to education is extremely relevant and characterized by scientific novelty. Given the active European integration movements of Ukraine, the stable position on the international arena and the adoption of relevant legislation, gender inclusion is gaining its popularity and the need for research.

Within the framework of this scientific article, we conducted a conceptual and categorical analysis of the terms that form the basis of the work. It was concluded that the concept of “gender” can be represented as a designation of social, cultural, psychological and behavioral characteristics that society attributes to the female and male sexes based on social ideas, expectations and roles. Outlined the understanding of “gender inclusion” as an active practice and policy aimed at ensuring equal opportunities, rights and participation for women, men and persons with other gender identities in all spheres of society. The main goal of gender inclusion in the right to education was presented as a process of creating an inclusive, fair and equal educational system in which all participants can reveal their potential and develop their

abilities without external marginalization pressure. Key aspects of the paradigm of gender inclusion in the right to education were presented, namely: provision of equal opportunities for learning and development regardless of gender and gender identity; elimination of gender stereotypes and practices of discrimination in educational institutions and pedagogical processes; implementation of gender analysis in the planning and development of educational programs, the content of educational materials and teaching methods; implementation of policies, legislation and programs aimed at protecting the rights of individuals in the field of education against any form of gender discrimination.

Key words: gender, inclusion, gender inclusion, equal constitutional rights and opportunities, discrimination, inclusive education, constitutional right to education, access to education.

Постановка проблеми. Гендер являє собою більше соціальну одиницю, аніж біологічну, відтак дискримінацію за цією ознакою важко справедливо оцінити та вирішити. Зокрема, відмінності, що виходять з біологічних характеристик, можна виміряти статистично, тоді як гендерні відмінності передбачають більш тонку межу притаманних відмінностей між чоловічими та жіночими ролями. Досягнення гендерного паритету (рівної кількості хлопчиків і дівчат) у школі є лише одним кроком до гендерної рівності у праві на освіту. У той же час, як паритет є кількісним поняттям, рівність є якісним. Захист прав людини та просування гендерної рівності потребують не лише кількісної рівноваги, але й концептуальної рівноваги та сумлінних зусиль задля запобіганню та усуненню нерівності, у тому вигляді, в якому вона має місце.

Стан опрацювання. Питання розвитку та формування політико-правової думки із гендерної орієнтованості відобразилися у працях численних учених-правників, а саме: Аніщук Н.В., Головка Т.М., Громовчук М.В., Івченко Ю.В., Омельченко Т.В., Степанової Е.Р., Марценюк Т.О., Мельничук О.Ф., Краснопольської Т.М. тощо. У свою чергу, проблематика гендерно-рівних можливостей у праві на освіту володіє науковою популярністю та характеризується притаманною новизною на даний час, що тільки підсилює актуальність та спрямованість обраної нами сфери дослідження.

Мета статті полягає у комплексному та системному аналізі підходів та практик щодо гендерної інклюзії у праві на освіту крізь призму вітчизняного та зарубіжного законодавства.

Виклад основного матеріалу. Зосереджуючись на характеристиці парадигми гендерно-інклюзивного підходу у праві на освіту зупинимо свій погляд на дослідженні понять, які складатимуть теоретико-методологічну базу нашого дослідження. Насамперед, слід наголосити на тому, що поняття «інклюзія» та «гендер» є тісно пов'язаними між собою. Зокрема, кандидатом політичних наук, доцентом Т.М. Краснопольською поява поняття «гендер» обумовлюється стрімкими глобалізаційними процесами, під якими науковиця розуміє залучення всього світового масиву до єдиних універсальних процедур [1, с. 257].

Кандидаткою соціологічних наук, доценткою, Т.О. Марценюк питання гендеру та гендерної рівності розглядаються насамперед через призму характеристики всіх взаємопов'язаних моментів, а саме, з'ясування понять: «гендеру», «гендерних стереотипів», «фемінності», «маскуліності», «гендерної рівності» тощо. Так, в рамках «гендерних стереотипів» авторка наголошує свою увагу на тому, що під даною категорією слід розуміти сформовані уявлення про соціальні ролі чоловіка та жінки, які формуються, перш за все, на тлі біологічних ознак. В даному випадку, ключову роль гратимуть так звані жіночі ознаки, що називаються «фемінністю» (емоційність, чуйність, слабкість тощо) та чоловічі ознаки, що дістали назву «маскуліність» (сила, влада, мужність і т.д.). Таким чином, авторкою, зосереджується увага на тому факті, що «гендер» являє собою не тільки описові ознаки, однак, також і критику досить таки вузького сценарію поведінки для чоловіків та жінок [2].

Ціннісним є підхід Степанової Е.Р., яка характеризує «гендер» як складне, багатоаспектне явище, що слід розуміти у трьох значеннях, а саме:

- гендер як соціально-рольове та культурне відображення моделей поведінки жінки та чоловіка;
- гендер як процес набуття соціальності індивідами, які народилися в біологічних межах категорій чоловічої та жіночої статей;
- гендер як політика рівних прав та можливостей чоловіків та жінок [3, с. 2].

Звертаючись до нормативної характеристики понять «гендеру» та «гендерної ідентичності» слід згадати Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків»,

котрий за основну мету висуває перед собою завдання: «... із досягнення паритетного становища жінок та чоловіків у всіх сферах життєдіяльності соціуму за допомогою правового забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобіганню дискримінації за статевою ознакою та застосування різноманітних засобів, спрямованих на усунення нерівності між можливостями жінок та чоловіків у реалізації конституційних прав та свобод». Разом з тим, Законом дається тлумачення гендерної рівності, під якою пропонується розуміти рівний правовий статус та правові можливості жінок та чоловіків, що дозволяє даним особам брати рівну участь у всіх сферах життєдіяльності суспільства [4].

Таким чином, поняття «гендер» ми можемо представити у вигляді позначення соціальних, культурних, психологічних та поведінкових характеристик, які суспільство відносить до жіночих та чоловічих статей на основі соціальних уявлень, очікувань та ролей. Таким чином, враховуючи всю багатоаспектність досліджуваного поняття, наведемо його основні складові:

- соціокультурні уявлення (гендерні стереотипи характеризують ті якості та моделі поведінки, які вважаються відповідними для жінок та чоловіків у суспільстві, до прикладу, згадані нами вище ознаки фемінності та маскулітності);
- гендерна соціалізація (процеси соціалізації у різних прошарках соціуму, до прикладу сім'ї, освіти, роботі тощо);
- гендерна ідентичність (включає внутрішнє переживання стосовно тяжіння до чоловічих чи жіночих характеристик);
- гендерна рівність (характеризується прагненням із забезпечення рівних прав та можливостей осіб, незалежно від їх гендерної ідентичності).

Відтак, гендер - це складний соціокультурний підхід до розуміння статевих ролей, вплив якого охоплює різні аспекти життя людей, від культурних уявлень і стереотипів до соціальних норм та правових рамок.

Параграф «інклюзивної політики» розглядається різними науками та практиками, в обсягу, що необхідний для розкриття взаємовідношення конкретної галузі з інклюзивною складовою. Так, авторами наукової праці «Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія» соціальна інклюзія розглядається як політика із забезпечення реалізації рівної участі дітей та дорослих в суспільному житті. Серед ключових ідей соціальної інклюзії автори розглядають:

- розуміння та визнання того факту, що всі люди є різними та диференціюються між собою за своїми соціальними, економічними, культурними вподобаннями, національною приналежністю тощо;
- відповідальність за створення та функціонування гармонії в соціальному середовищі переноситься на лідера громади;
- потреба в допомозі окремим прошаркам соціальних груп в паритетній реалізації їх прав та свобод поряд з іншими особами та групами осіб;
- екзистенція динаміки взаємовідносин між меншістю та більшістю, також, разом з тим, ризиків, пов'язаних з процесом інтеграції [5, с. 4].

А.О. Тимків та Г.В. Сидор досліджуючи питання фінансової інклюзії, доходять висновків, що під останньою слід розуміти безперервний процес, який містить в собі такі етапи як цифровізація фінансових відносин, розвиток фінансових продуктів, правовий захист фінансових відносин та популяризація фінансових продуктів [6, с. 5].

Таким чином, виходячи із вище наведеного, зазначимо, що терміном «гендерна інклюзія» охоплюється вся багатоаспектність поняття «гендер». Відтак, визначення «гендерної інклюзії» ми можемо представити у наступному вигляді, як активну практику та політику, спрямовану на забезпечення рівних можливостей, прав та участі для жінок, чоловіків та осіб з іншими гендерними ідентичностями в усіх сферах суспільства. Серед ключових аспектів реалізації політики гендерної інклюзії мають місце такі інструменти як: забезпечення рівних прав та можливостей, заохочення політичної та соціальної участі, економічна інклюзія, прийняття антидискримінаційних заходів, врахування гендерних аспектів при розробці та застосуванні законодавства тощо.

Отже, впровадження гендерної інклюзії у праві на освіту є ключовим питанням у світлі забезпечення високоякісної та доступної освіти.

Зазначимо, що проблематика інклюзивної політики в освіті є предметом численних дискусій, обговорень та досліджень на рівні міжнародних організацій та являється важливою та спрямованою метою міжнародного законодавства. Так, інклюзивній освіті була присвячена 48-ма сесія

Міжнародної конференції ООН з освіти. Зокрема, ключовими умовиводами Конференції стали наступні тези:

- визнання інклюзивної освіти безперервним процесом, що спрямований на надання якісної освіти для всіх, при повазі до різноманітності та індивідуальних потреб та здібностей характеристикам та сподіванням учнів та суспільства в галузі освіти, усуненні всіх форм дискримінації;
- присвячення уваги в пріоритетному порядку проблемам соціальної нерівності та бідності, оскільки вони є основними перешкодами на шляху до реалізації політики та стратегії інклюзивної освіти, вирішуючи ці проблеми в рамках політики міжсекторної взаємодії;
- формування шкільної культури та клімату, які були б сприятливими для дитини, допомагаючи ефективному навчанню та забезпечуючи інклюзію всіх дітей, підтримуючи здоров'я дітей та захищаючи їх гендерну чутливість, заохочувати активну роль та участь самих учнів, їх сімей та місцевих громад [7].

Інклюзивний підхід в освіті становить левову частку досліджень ЮНІСЕФ також. Зокрема, організацією звертається увага на те, що інклюзивна освіта — це найефективніший спосіб дати всім дітям справедливий шанс ходити до школи, навчатися та розвивати навички, необхідні для процвітання. Разом з тим, робота ЮНІСЕФ з просування інклюзивної освіти тримається на основних чотирьох стовпах, а саме:

- *адвокація*. ЮНІСЕФ сприяє інклюзивній освіті під час дискусій, заходів високого рівня та інших форм охоплення, орієнтованих на політиків і широку громадськість.
- *підвищення обізнаності*. Організація звертає увагу на потреби дітей з обмеженими можливостями, проводячи дослідження та організовуючи круглі столи, семінари та інші заходи для урядових партнерів.
- *розбудова спроможності*. Нарощення спроможності систем освіти в країнах-партнерах, навчаючи вчителів, адміністраторів і громади, а також надаючи технічну допомогу урядам.
- *підтримка впровадження*. Допомога з моніторингом та оцінкою в країнах-партнерах з метою усунення розриву між політикою та практикою [8].

Політичні рекомендації ЮНЕСКО щодо інклюзії в освіті розглядають останню як процес, який включає трансформацію шкіл та інших навчальних центрів для всіх дітей, включаючи хлопчиків і дівчаток, учнів з етнічних і мовних меншин, сільське населення, тих, хто постраждав від ВІЛ і СНІДу, а також людей з обмеженими можливостями та труднощами у навчанні та надання можливостей освіти для всієї молоді і дорослих. Ключовою метою виступає усунення відчуження, яке є наслідком негативного ставлення та відсутності реакції на розмаїття раси, економічного статусу, соціального класу, етнічного походження, мови, релігії, статі, сексуальної орієнтації та здібностей. Освіта реалізується в багатьох контекстах, як формальних, так і неформальних, а також у сім'ях і ширшій громаді. Відтак, інклюзивна освіта не є другорядною проблемою, а має центральне значення для досягнення високоякісної освіти для всіх учнів і розвитку більш інклюзивного суспільства. Інклюзивна освіта має важливе значення для досягнення соціальної рівності та є складовим елементом навчання впродовж життя [9].

У своїй роботі з усунення гендерної нерівності в освіті та забезпечення рівного доступу до всіх рівнів освіти та професійної підготовки для вразливих верств населення, включаючи людей з обмеженими можливостями, корінні народи та дітей у вразливих ситуаціях, Рада Європи організувала заходи, спрямовані на сприяння визнанню іноземних кваліфікацій для запобігання дискримінації в освіті та працевлаштуванні, а також щодо підвищення спроможності шкіл усунути упередження та дискримінаційні підходи. Так, у Хартії про освіту для демократичного громадянства та освіту в галузі прав людини чітко зазначено, що цінування різноманітності та рівності, включаючи гендерну рівність, є важливим елементом освіти в цій галузі, як і розвиток знань і підходів, які допомагають зменшити та запобігати конфліктам [10].

Так, якісна, гендерно-інклюзивна освіта являється також 4 Ціллю Сталого розвитку, зокрема, висуваються наступні завдання із досягнення запланованого результату:

- забезпечити, щоб усі дівчата та хлопці здобували безкоштовну, справедливу та якісну початкову та середню освіту;
- забезпечити всім дівчаткам і хлопчикам доступ до якісного раннього розвитку, догляду та дошкільної освіти;
- забезпечити рівний доступ для всіх жінок і чоловіків до доступної та якісної технічної, професійної та вищої освіти, включаючи університети;

- суттєво збільшити кількість молоді та дорослих, які мають відповідні навички, включаючи технічні та професійні навички, для працевлаштування, гідної роботи та підприємницької діяльності;
- усунути гендерну диспропорцію в освіті та забезпечити рівний доступ до всіх рівнів освіти та професійної підготовки для вразливих верств населення, включаючи людей з обмеженими можливостями, корінні народи та дітей, які перебувають у вразливому становищі;
- забезпечити, щоб уся молодь і значна частка дорослих, як чоловіків, так і жінок, навчилися писати і рахувати;
- забезпечити, щоб усі учні набули знань і навичок, необхідних для сприяння сталому розвитку;
- створення та модернізація навчальних закладів, які враховують інтереси дітей, інвалідності та статі, забезпечують безпечне, ненасильницьке, інклюзивне та ефективне середовище навчання для всіх;
- збільшити суму стипендій для країн, що розвиваються;
- збільшення пропозицій кваліфікованих викладачів [11].

Вересень 2020 року для України став переломним моментом у забезпеченні рівних прав та можливостей для всіх. Важливим кроком слугувало отримання Україною офіційного статусу учасниці «Партнерства Біарріц» – міжнародної ініціативи рівних прав та можливостей для всіх [12, 13].

Приєднання України до Партнерства свідчить про прагнення, зусилля та конкретні напрямки країни у забезпеченні рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок. Останнє передбачає нівелювання соціальних, економічних, ментальних і фізичних бар'єрів, а також усунення стереотипів, що стосуються розриву у рівні заробітної плати, права на батьківську відпустку для догляду за дитиною, асоціації професій з певною статтю, чи обмеження доступу до інфраструктури для людей з особливими потребами. Крім того, це ставить під сумнів значення штампів та установок, які нав'язуються в суспільстві, починаючи з дитячих садків, таких як дівчачі і хлопчачі іграшки або кольори, а також інші негативні стереотипи. Також, вирішальним є усунення мови насильства чи ворожнечі у міжособистісних відносинах на всіх рівнях, таких як «потягування за косички дівчаток», оскільки це не є проявом симпатії до протилежної статі, а скоріше представляє собою негативну поведінку, яку потрібно акцентувати і змінювати [14].

Відтак, Україною, як учасницею Партнерства відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 грудня 2020 р. № 1578-р взято на себе зобов'язання в п'яти ключових сферах, а саме:

- розвиток інклюзивного та гендерно чутливого публічного простору, дружнього до сімей з дітьми та маломобільних груп населення;
- забезпечення наскрізності принципів гендерної рівності в освіті;
- протидія домашньому та гендерно обумовленому насильству;
- зменшення розриву в оплаті праці жінок і чоловіків;
- реформування законодавства у сфері соціальних відпусток, пов'язаних із народженням дитини та доглядом за нею [12].

«Партнерство Біарріц» є тільки початковим етапом на шляху до розвитку гендерно-інклюзивного законодавства у праві на освіту. Наступним, не менш важливим кроком стала розробка та робота із прийняття Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року. Засадничою метою Стратегії стало: «... забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидія будь-якій дискримінації у сфері освіти, для всіх учасниць/учасників освітнього процесу, на всіх рівнях освіти шляхом запровадження змін у структурно-організаційному та змістовно-процесуальному аспекті...». Стратегічними цілями акту стали:

- комплексне впровадження принципів, політики і заходів щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, поваги до людської гідності та недискримінації;
- посилення ролі закладів освіти у координації дій суб'єктів реалізації державної політики щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у сфері освіти;
- посилення компетенції і можливості професійної спільноти фахівчинь і фахівців з питань забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків;
- забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, запобігання та протидія будь-якій дискримінації, впровадження практик інклюзивності у сфері освіти як основи для подолання наслідків військових дій і післявоєнної відбудови України [15].

Висновки. Отже, гендерна інклюзія у праві на освіту це концепція та практика забезпечення паритетних прав, можливостей та рівних умов доступу до освіти для всіх, незалежно від статі, гендерної ідентичності або вираження.

Головною метою гендерної інклюзії є створення інклюзивної, справедливої та рівноправної освітньої системи, в якій всі учасники можуть розкривати свій потенціал та розвивати свої здібності без зовнішньо-маргіналізованого тиску.

Відтак, ключовими аспектами парадигми гендерної інклюзії у праві на освіту слугуватимуть наступні фактори:

- забезпечення рівних можливостей для навчання і розвитку незалежно від статі та гендерної ідентичності.
- усунення гендерних стереотипів та практик дискримінації у навчальних закладах і педагогічних процесах.
- впровадження гендерного аналізу у планування та розвиток освітніх програм, змісту навчальних матеріалів та методів навчання.
- реалізація політики, законодавства та програм, спрямованих на захист прав індивідів у сфері освіти від будь-якої форми гендерної дискримінації.

Список використаних джерел:

1. Краснопольська Т.М. Поняття гендеру: становлення та основні концепції. *Актуальні проблеми політики*: Збірник наукових праць. Одеса: Фенікс, 2010. Вип. 39. С. 256-262.
2. Марценюк Т.О. Гендерна рівність і недискримінація: посібник для експертів і експерток аналітичних центрів / Марценюк Т. О. Київ: [б. в.], 2014. 65 с.
3. Степанова Е.Р. Сутність та походження поняття «гендер». Сучасні проблеми управління підприємствами: теорія та практика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (30-31 берез. 2017 р.). 2017. С. 269–271.
4. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: Закон України від 08.09.2005. № 2866-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005 р. Ст. 561.
5. Стандарти громадсько-активної школи: соціальна інклюзія: навчально-методичний посібник / Найда Ю.М., Ткаченко Л.М. Під заг. ред. Даниленко Л.І., К.: ТОВ «Видавничий дім «Плеяди», 2014. 68 с.
6. Тимків А.О., Сидор Г.В. Фінансова інклюзія як складова відновлення економіки України. *Інклюзія і суспільство*. Вип. 1. 2022. С. 5–14.
7. Inclusive education: the way of the future; conclusions and recommendations of the 48th session of the International Conference on Education (ICE). Geneva, Switzerland, 2008. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000180629> (дата звернення: 24.07.2023).
8. Inclusive education. Unicef for every child. URL: <https://www.unicef.org/education/inclusive-education#:~:text=Inclusive%20education%20means%20all%20children,speakers%20of%20minority%20languages%20too> (дата звернення: 24.07.2023).
9. Policies Guidelines on Inclusive Education. UNESCO. 2009. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000177849> (дата звернення: 24.07.2023).
10. Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. URL: <https://www.coe.int/en/web/edc/charter-on-education-for-democratic-citizenship-and-human-rights-education#:~:text=The%20Charter%20is%20an%20important,standards%20throughout%20Europe%20and%20beyond> (дата звернення: 24.07.2023).
11. Sustainable Development Goals. URL: <https://www.un.org/sustainabledevelopment/sustainable-development-goals/> (дата звернення: 24.07.2023).
12. Про затвердження плану заходів з реалізації зобов'язань Уряду України, взятих в рамках міжнародної ініціативи «Партнерство Біарріц» з утвердження гендерної рівності: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 16.12.2020. №1578-р. *Урядовий кур'єр*. 2021. № 3.
13. Biarritz Partnership for Gender Equality. URL: <http://www.g7.utoronto.ca/summit/2019biarritz/GEAC-recommendations.pdf> (дата звернення: 24.07.2023).
14. Устенко О. «Партнерство Біарріц»: важливі кроки в досягненні рівності. URL: <https://jurfem.com.ua/partnerstvo-biarrits-vazhlyvi-kroky-v-dosyagnenni-rivnosti/> (дата звернення: 24.07.2023).

15. Про схвалення Стратегії впровадження гендерної рівності у сфері освіти до 2030 року та затвердження операційного плану заходів на 2022-2024 роки з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.12.2022. № 1163-р. *Урядовий кур'єр*. 2022. № 272.